।। अथ न्यायविवरणम् ।।

चेतनाचेतनजगर्ज्जायन्त्रेऽशेासंविदे । नमो नारायणायाजशर्वशक्रादिवन्दित ।।

कृत्वा भायानुभायेऽहमपि वेदार्थसत्पते: । कृणस्य सूत्रानुव्याख्यासर्ज्जयायविवृतिं स्फुटम् ।।

करोमि मन्दबुर्द्धीनां बुधानां चोपकारिकाम् । प्रीत्यै तस्यैव देवस्य तत्प्रसादपुरस्सर: ।।

जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात् तस्य च स्वयम्प्रकाशत्वार्ज्जा जिज्ञास्यतेति प्राप्ते- ""अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'' इत्याह । ""तद् विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म'' इति ब्रह्मशब्देन पूर्णगुणत्वोक्तेर्नानुभवसिर्द्धाल्पगुणजीवाभेद: । ""अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणा:' इति श्रुतेरिति ।। १ ।। न जीव एवायं ब्रह्मशब्द: । ""यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते'' इत्यादिना जन्मादिकारणत्वस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वोक्ते: ।। २ ।। नच रुद्रादौ सममेतल्लक्षणम् । शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् कारणस्य ।। ३ ।। नच पाशुपतशास्त्रोदितत्वादि शास्त्रप्रतिपाद्यत्वे कारणम् । किन्तूपक्रमादिलक्षण: समन्वय एव ।। ४ ।। नच तस्यावाच्यत्वं श्रुत्यभिप्राय: । ""सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति'' इत्यादिश्रुतिसहितानुभवस्य बलवत्त्वात् ।। ५ ।। नचावयवत्वविरोध: । ""नेह नानाऽस्ति किञ्चन'' इत्यादिश्रुतेरवयवाद्यभेदात् ।। ६ ।। नच ""ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगत: प्रतिष्ठां दिव आत्मानं सवितारं बृहसतिम् । चतुर्होतारं प्रदिशोऽनुक्लृप्तं वाचो वीर्यं तपसाऽन्वविन्दत्'' इत्यादिशब्दानामन्यवायत्वम् । श्रुतिसन्देहेऽनन्यथासिर्द्धलिङ्गेन निर्णयोपपत्ते: ।। ७ ।। अधिभूताध्यात्माधिवेदगतानामपि शब्दानामचेतनजीवान्वयव्यतिरेकनित्यत्वेा विद्यमानेवपि भगवद्वायत्वमेवानन्यथासिर्द्धलिङ्गै: । ""तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुष:'' इत्यादिशब्दसहितलिङ्गैश्च । सनिदग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यां युक्ताभ्यामप्यसन्दिग्धयो: केवलयोरपि बलवत्त्वात् ।। ८-१० ।। नचानन्यथासिर्द्धत्वमन्यत्र श्रुतिलिङ्गादे: । अन्यगतलिङ्गादीनामपि तद्भगवदपेक्षया युक्ते: ।। ११ ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य प्रथम: पाद: ।।

बहुलिङ्गसहितश्रुतेरपि सावकाशाया निरवकाशश्रुत्यादीनामेव बलवत्त्वम् । बहवो ह्यत्राऽदित्यशब्दा: । क्षित्यादि-ाूक्तवाऽऽदित्येऽनुक्तिरित्यादिलिङ्गं च । तथाऽपि निरवकाशा: ""एतमेव'' इत्यवधारणादय: ।। १ ।। सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यां निश्चितलिङ्गप्रकरणयोरेव बलवत्त्वम् । सन्दिग्धश्रुतिर्लिङ्गं चादितिशब्दोऽदितित्वं च ।। २ ।। द्विवचनश्रुतेरपि निरवकाशत्वं नास्ति । विणोरेव द्विर्ज्ज पत्वात् ।। ३ ।। ""सोऽहमस्मि स एवाहमस्मि'' इत्याद्यभ्यासार्थवादसहितबहुश्रउतिभ्योऽपि निरवकाशोपपत्तेरेव प्राबल्यम् ।। ४ ।। पृथिव्यादिशरीरत्वं च न निरवकाशम् । यौगिकशरीरत्वत्त्वोपपत्तेर्विणोरपि ।। ५ ।। ""अक्षरात् परत: पर:'' इति श्रुतेरपि न ""अक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्'' इत्यस्या निरवकाशत्वम् । अक्षरात् परत; परस्याप्यक्षरान्तरत्ववचनात् ।। ६ ।। श्रुतिसाधारण्येऽपि विशेाश्रुत्यादेर्निश्चय: । उभयत्र विशेाश्रुत्यादौ पुन: सावकाशत्वनिरवकाशत्वबलार्ज्जाश्चय: ।। ७ ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य द्वितीय: पाद: ।।

""प्राणानां ग्रन्थिरसि'', ""रुद्रो वै लोकायतनम्'', ""वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोक: परश्च लोक: सर्वाणि च भूतानि सन्दब्धानि भवन्ति'', "सर्वे वा एते प्राणाश्च प्राणिनश्च देवाश्च दिव्यानि च लोकाश्च लोकिनश्चालोकाश्चालोकिनश्च विणावेवोताश्च प्रोताश्च भवन्ति'' इत्यादेर्द्युभ्वाद्यायतनत्वमज्ञानां साधारणं लिङ्गम् ।। १ ।। ""प्राणो वा आशाया भूयान्'', ""विणुवर्ै देवेभ्यो भूयांस्तस्माद् भूयान् नाम'' इत्यादेर्भूमशब्दोऽज्ञानां साधारण: ।। २ ।। विणोश्चेतनप्रकृतेश्चाविनाशित्वसाम्यादक्षरशब्द: साधारण: ।। ३ ।। कारणत्वसाम्याद् विणोरचेतनप्रकृतेश्च ""सदेव सोम्य'' इत्यादिसृयिस्थानं

च साधारणम् ।। ४ ।। लिङ्गं हृत्पद्मस्थितत्वं साधारणम् ।। ५ ।। ""कथं नु तद् विजानीयाम्'' इत्यानुकूल्येन ग्रहणं कस्येति विचायर्मनुग्रह: ।। ६ ।। पुन: शब्दा ईशानो वज्रो ज्योतिराकाश इति ।। ७ ।।- १०- १२ ।। लिङ्गं स्वप्नादिदर्शनं कस्येति ।। १३ ।। शब्दो ब्राह्मण इति ।। १४ ।।

""यस्मिन् द्यौ: पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मन ओतं प्राणा ओता:'' इत्यत्रोक्तानां लिङ्गानामन्यत्र रुद्रादिविायत्वे शब्दबाहुल्यम् । ""प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो माऽऽविशान्तक:'',""प्राणेश्-वर: कृत्तिवासा: पिनाकी'',""मनो वै रुद्र ओतं च प्रोतं च'',""रुद्रो वाव लोकाधार:'' इत्यादिकं शब्दबाहुल्यम् ।। १ ।। ""प्राणो वा आशाया भूयान्'' इत्युक्तवा प्राणाद् भूयसोऽनुक्ति: ।। २ ।। ""अत्ता'' इत्युक्तत्वात् ""न तदश्-नाति किञ्चन'' इति विरु€ता ।। ३ ।। ""बहु स्यां प्रजायेत'' इत्यन्यस्यान्यभावादृयि: ।। ४ ।। ""दहरोऽस्मिँन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेयव्यम्'' इत्यनेन ""यावान् वा अयमाकाशस्तावानेाऽन्तर्हृदय आकाश:'' इत्यस्यान्वयाभाव: ।। ५ ।। ""तदेतदिति मन्यते'',""कथं नु तद्

विजानीयाम्''इति ""तेाां सुखं शाश्वतं नेतरेाम्'' इत्युक्तज्ञानिसुखग्रहणमिति विपरीतश्रुतिभ्रम: ।। ६ ।। ""ऊर्ध्वं प्राणमुँायति'' इत्यादिलिङ्गानां प्राणादन्यत्रावकाशराहित्यमिति भ्रम: । ""एवमेवौ प्राण इतरान् प्राणान् इतरान् प्राणान् पृथक् पृथगेव सिँधत्ते'' इत्यादिवाक्याद् भ्रम: ।। ७ ।। वज्रशब्द उद्यतत्वलिङ्गं च तादृग् द्वयम् ।। १० ।। आदित्यादिज्योतिष्ट्वम्, उभयलोकसञ्चरणम्, आदित्येनैवायं ज्योतिाऽऽस्ते'' इत्यवधारणमित्यादीनां परमात्मन्यवकाशाभावो बहुतादृक्तवम् ।। ११ ।। ""वै नाम''इति प्रसि€द्योतकनिपातद्वयं ँ ढित्यागेनोक्तयौगिकार्थस्वीकारे विरोधि ।। १२ ।। जीवेश्-वराभेद ईश्-वरोक्तावप्यर्थाज्जीव एवोच्यत इत्यर्थात् तथा गति: ।। १३ ।। ब्राह्मणशब्दस्य पापालेपलिङ्गस्य च चतुर्मुखस्यऽपरमात्मनाऽ भेदं विनाऽवकाशराहित्यादर्थादभेदप्राप्तिरिति समस्तमेतत् ।। १४ ।।

तेाामेव लिङ्गशब्दानां ""प्राणानां ग्रन्थिरसि'' इत्यादीनां विणौ मुख्यवृत्तिरिति बलवत्त्वम् । तस्य हि रुग्द्रावणादिकर्तृत्वं मुख्यम् ।। १ ।। प्राणस्य विणो: सकाशाद् भूयस्त्वानुक्ति:, चशब्देन ""ए तु वा अतिवदति य: सत्येनातिवदति'' इति प्राणाद् विणो भर्ूयस्त्वोक्तिश्-च ।। २ ।। सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वं विणोरन्यस्य विरु€म् । ""पतिं विश्-वस्याऽत्मेश्-वरम्'',''विश्वात्मानं परायणम्'' इत्यादिश्रुते: । अनशनोक्तिश्-चानुपजीवनार्थत्वेनैव सावकाशा ।। ३ ।। अचेतनस्येक्षणादृयि: । बहुभ्-ावश्रुतिस्त्वन्यभावं विना तर्त्तिँायामकतया स्वँ पबहुत्वार्थत्वेनैव युज्यते ।। ४ ।। आकाशपक्ष एवान्वयाभाव: । विणुपक्षे तु योऽन्वेयव्यो भगवान्, तस्यान्तर्हृदये यावान् वाऽयमाकाशस्तावनाकाश:, तस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते, सच भगवानात्मा अपहतपाप्मेत्यन्वय: ।। ५ ।। यज्ज्ञानाच्छाश्वतं सुखं स भगवान् । यद् ब्रह्मानिर्देश्यसुखमिति वदन्ति तदेतत् तत्स्वँ पमिति मन्यन्ते । अत: पूर्ववादिविपरीतैव श्रुति: । पूर्ववादोक्तयोजना तु भ्रम एव ।। ६ ।। लिङ्गानां परमात्मन्यवकाशो विद्यत एवेति तद्राहित्यं भ्रम एव । वामनश्रुतेरेवानवकाश इतीशानशब्दोक्तो विणुरेव ।। ७ ।। वज्रशब्दस्योद्यतत्वस्य च विणावेवावकाश: । उद्यमित्वमेवोद्यतत्वमिति ।। १० ।। ''अयं पुरुष:'' इति संसारी । आत्मशब्दोदित एव विणु: । अत आदित्यादिज्योतिष्ट्वं संसारिण एव । ''आदित्येनैव'' इत्यवधारणं बाह्यज्योति:प्राधान्यापेक्षयेत्यादि । लोकसञ्चरणं तु जीवमादाय तस्यैवादु:खेन । स्वातन्त्र्यात् ।। ११ ।। वैनामेति निर्वहितृत्वे श्रुत्यादिप्रसि€बाहुल्यम् । प्रसि€राकाशस्योक्तमनामँ पत्वं विरु€म् ।। १२ ।। सम्पृत्युत्क्रान्त्योर्जीवेशयोर्भेदोक्तेरसङ्गित्वादि चेश्वरस्यैवेत्यर्थाद् भेद एव भवति । जीवस्य तदयुक्तेरीशे सावकाशत्वाच्च ।। १३ ।। ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति ब्राह्मणशब्दो विणावेव युज्यत इत्यर्थादजशब्दोऽपि तस्मिँव । चतुर्मुखस्य कर्मफलाभावायुक्तेस्तयोर्भेदोऽर्थादापद्यते । उक्तविरोधश्-च तत्रैव । भेदश्रुतिभ्-ाहुल्यात् । तल्लिङ्गं स शब्दश्-चतुर्मुखेऽनवकाश इति च समस्तमेतत् ।। १४ ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य तृतीय: पाद: ।।

अवरत्वादिधर्मनियन्तृत्वं तत्तादात्म्यवत्त्वं चेति द्विविधमवरत्वादि । ''निरनियो निरवद्य:'' इत्यादिश्रुतेस्तत्तद्दोतादात्म्यात्यसृ-यनियमाद् विणो:, ''नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति'' इति श्रुतिबलाच्च नियन्तृत्वमेवावरत्वादिकमित्यापतति । श्रुतिद्वयस्यापि निरवकाशत्वात् । मृत्युशब्दादिु प्रसि€श्च । प्रसि€त्वाच्च कर्तृव्युत्पत्ते: । ''तमेव मृत्युममृतं तात दैवं सर्वात्मनाऽवैहि परं परायणम्'' इत्यादेश्च । उपचारत्वकल्पनायाश्च कयत्वात्, प्रमाणाभावाच्च नाव्यक्तादिशब्दानां परमात्मवियत्वाङ्गीकारे सर्वमानविरोध: ।। १ ।। ँ ढो ँ ढयोगो महाँ ढो महायोगो महाँ ढयोगो ँ ढोपचारो ँ ढलक्षणोपचारो लक्षणेति शब्दवृत्तिभेदाद् ँ ढिपूर्वकत्वेन महायोगवृत्त्या परमेश्वरेऽखिलशब्दव्युत्पत्त्युपपत्ति: ।। २ ।। बहुँ पत्वादधिकरणत्वाधेयत्वादि तस्यैव युज्यते ।। ३ ।। व्यक्तयपेक्षया कार्यत्वं च ।। ४ ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमोऽध्याय: ।।

रुद्रादीनां सकाशाद् विण्वादीनामेवाऽप्तत्वम् । श्रुत्यनुसारित्वात् ।। १ ।। न श्रुते रुद्रादिस्मृतिसाम्यम् । किन्तु साक्षिप्रत्यक्षसाम्यमेव । निरपेक्षत्वात् ।। २ ।। न मृदादीनां वचनाद्यदयि: श्रुत्यप्रामाण्यकारणम् । अपितु वचनादिशक्ताया देवताया मृदादिशब्दवाच्यत्वद्योतिकैव ।। ३ ।। ईश्वरस्य स्रयृत्ववदसतोऽपि स्रयृत्वं श्रूयत इति नास्ति । सोऽसच्छब्दो ब्रह्मशब्दवदेव ब्रह्मवाचक इति श्रुतिसाम्यम् ।। ४ ।। ''कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति'' इति श्रुतिबलाँीक्यम् । किन्तु भेदापादकमेवैतत् । ''निरञ्जन: परमं साम्यमुपैति'', ''परात् परं पुरुामुपैति दिव्यम्'' इति सिँाहितवाक्यबलात् । एकीभावशब्दस्तु सामीप्येऽपि भवति । 'एकीभूता तु सा सेना पाण्डवानभ्यवर्तत'' इतिवत् । ''यथोदकं शु€ शु€मासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौरम'' इति वाक्यान्तराच्च ।। ५ ।। न

लौकिकसर्वकायर्ानुसारेणाकर्तृतन्त्रत्वं सर्वानुसार: । किन्तर्हि, तद्वैलक्षण्येन, सर्वकर्तुर्विलक्षणसर्वशक्तित्वमेवाशे-ायुक्तिश्रुत्यनुसारि । ''एा सर्वेश्वर:'' इत्यादिश्रुते: । युक्तिमात्राच्छ्रुतियुक्ता हि युक्तिर्बलवती ।। ६ ।। नचेश्वरत्यागेन जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनालाघवम् । श्रुतिसि€त्वेनाकल्पनात् । अश्रुतजीवकर्तृत्वाङ्गीकारेण गौरवमेव तदभाव: सि€न्ते लघुता । ''नान्य: कर्ता स हि स्वतन्त्र: परमात् परमो हरि:'' इत्यादेश्च । अभेदपक्षस्तु निराकृत: । श्रुत्यनु भवविरोधाच्च ।। ७ ।। शब्दैकसमधिगम्यत्वसर्वशक्तित्वादीनां विशेाणामदर्शनाज्जीवे । न जीवाद् विशेाादर्शनं परमेश्वरे । विशेाश्रुतेरेव ।। ८ ।। नच प्रयोजनाभावोऽकर्तृत्वे कारणम् । अशेाकर्तृत्वापादकश्च । फलापेक्षिणस्त्वपूर्णत्वादेव न सर्वकर्तृत्वादिशक्ति: । इतरस्य पूर्णत्वादेवानन्तशक्तित्वाल्लीलयैव कर्तृत्वम् ।। ९ ।।

नेशस्य पूर्णत्वासि€:, कर्मसापेक्षत्वेऽनीशत्वमनपेक्षत्वे श्रुतेरप्रामाण्यमिति । कर्मणोऽपि तदधीनत्वम्, तथाऽपि तदनुसारेण फलदानमित्यनङ्गीकार एवेयश्रुतिप्रामाण्यासि€: ।। १० ।। सर्वे चेतना अपूर्णगुणा इति नियमो न । स्वतन्त्रस्य पूर्णगुणत्वनियमात् । ''अपूर्णोऽयं जीवसङ्घोऽस्वतन्त्र: पूर्णो हरिर्य: स्वतन्त्र: सदैव । नहि स्वतन्त्रोऽपूर्णतां कामयीत पूर्णो यदि स्यादस्वतन्त्र: कुत: स:'' इति श्रुते: ।। ११ ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य प्रथम: पाद: ।।

उक्तविरोधिनस्तत्तत्समयसि€ा: पूर्वपक्षन्याया: । तद्विरोधिनोऽन्य इति प्रसि€ा एव ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीय: पाद: ।।

नच वियत उत्पत्तिमत्त्वेऽनुभूतियुक्तिबहुवाग्विरोधोऽस्ति । व्यवस्थायोगात् । अवकाशमात्रस्याव्याकृतात्मकत्वादनुत्पत्तिवचनानां तद्वियत्वम् । उत्पत्तिवचनानामसितवर्णभूततदभिमानिशरीरवियत्वम्, पराधीनविशेावत्त्वमात्रवियत्वं चेति व्यवस्था । ''आकाशो नीलिमोदेति न प्रदेश: कथञ्चन । अभावो हि प्रदेशस्य नह्यत्राभाव इत्यपि'' इति पैङ्गिश्रुते: ।। १ ।।
ततोऽधिकमेतत् सर्वमनुभूत्यादिविरु€त्वं वायूत्पत्ताविति न । वायोरेवानुत्पत्त्यनुपपत्ते: । पराधीनविशेावत्त्वमात्रं ह्युत्पत्ति: ।

तदभाव उभयो: स्वातन्त्र्यं विरुध्येतेव । सर्वोत्तमत्वानुपपत्ते: । उभयोरपि पराधीनत्वप्राप्तेश्चान्योन्यानुरोधे । अननुरोधे तु न सर्वेश्वर्यम् । ज्ञानाविस्मृत्या वायावपि व्यवस्थेत्यतिदेश: । अनुपपत्तिसतु तत्प्रापिका । पराधीनविशेषत्वमात्रं त्वव्याकृताकाशस्य तदभिमानिप्रकृतेश्च सममेव ।। २ ।।

नच सत: पराधीनविशेषत्वम् । स्वातन्त्र्यात् ।। ३ ।। नच विणोस्तेजस उत्पत्तौ द्वारकारणवैयर्थ्यमेव । द्वारमनुसृत्यैव विणो: प्रवृत्ते: ।। ४ ।। नच तेजस एवापामुत्पत्त्यङ्गीकारे धर्मात् स्वेदादिदृययनुसार इति गुणाधिक्यम् । मुख्यार्थपरित्यागप्राप्ते: ।। ५ ।। नच ''अब्भ्यो वा अग्नेरुत्पद्यते'' इत्याद्युक्तप्रसिद्धेरग्नेराख्यान्यार्थविरोधेन प्रसिद्धेरग्नेरनामस्वीकारे बहुवाक्यानुवर्तितेति गुण: । अग्नेशब्दस्य प्रयोगबाहुल्यात् पृथिव्यामपि शक्तिमत्त्वात् । अधिकारादीनां निरवकाशत्वाच्च । बहुवाक्यानुरोधोऽप्यत्रैव ।। ६ ।। नच रुद्रादीनां लयकारित्वाङ्गीकारे पितुरन्यस्य मारकत्वदृयेर्लोकदृयानुसारित्वमिति गुण: । लोकपितृवैगुण्याद् विणोर्यथावाक्याङ्गीकारोपपत्ते: । अन्यथा- ''न विणोरन्यो विलयकृन्नेा विणोरन्यो विमुक्तिद:'' इत्यादिश्रुतिविरोधात् । रुद्रस्य तु क्वचित् संहारद्वारत्वेनैव तद्वाक्यानां सावकाशत्वात् ।। ७ ।। नच लोकानुसारित्वम्, ''क्रमादुत्पद्यते क्रमाद् विलीयते'', ''क्रमेणैवोत्पत्तिर्विलयश्च'',''क्रमेणैव ह्यस्योत्पत्तिलयौ'' इत्यादिबहुश्रुत्यनुरोधश्च यथोत्पत्तिलये । ''द्विविध: क्रम उद्दियो व्युत्क्रमोऽनुक्रमस्तथा । सृयावन्यो लये चान्य इति वेदविदो विदु:'' इति श्रुते: क्रमवाक्यस्य सावकाशत्वाद् वैगुण्यं बहुप्रकारत्वं क्रमस्य ।। ८ ।। नच केाञ्चिद् व्युत्क्रमाल्लय इत्यङ्गीकारे लोकदृयानुसारादन्तरा विज्ञानमनसी व्युत्क्रम: । ''सर्वं वा एतत् क्रमादुत्पद्यते क्रमाद् विलीयते'' इति श्रुतौ सर्वस्यापि व्युत्क्रमाल्लये सङ्ग्रहात् । तल्लिङ्गस्य तु चराचरव्यपाश्रयविज्ञानादिवियत्वेनैव सावकाशत्वात् ।। ९ ।। नच चेतनत्वेन साम्याद् विणोरपि देहलय: । ''सर्वे वा एते चिदात्मानो ब्रह्मन् लयमनुप्राप्य विणोरुदरे संविशनित'' इति तस्योदरे सर्वसङ्ग्रहादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावगमात् तद्देहस्य । अश्रुतत्वाच्चान्यथा ।। १० ।। नचानादित्वाज्जीवस्य पराधीनविशेाप्राप्ति: । ''इदं सर्वमसृजत'' इति सर्वस्मिन् गृहीतत्वात् । पराधीनविशेषत्वेऽप्यनादित्वस्याविरोधात् ।। ११ ।। नच सर्वदेहे सर्शज्ञानाद् रसादीनां च तत्रतत्र परिज्ञानाज्जीवस्यानणुत्वात् । उत्क्रान्तिगत्यादे: । आदिशब्देन सूक्ष्मतेजोवृन्देन व्याप्त्या सर्शादिज्ञानोपपत्ति: । अतोऽणुत्वमनणुत्वं चेति भाव: ।। १२ ।। नच जीवस्य बहुत्व पत्वशक्तावीशेन गुणसाम्यम् । ईशशक्तयैव बहुत्व पत्वादे: ।। १३ ।। नच श्रुत्या जीवेश्वरैक्यम् । सर्वमानविरोधात् ।

श्रुते: सादृश्यैक्यादिना सावकाशत्वात् । बहुमानविरोध एकस्य दौर्बल्याच्च । धर्मिग्राहिविरोधाच्च ।। १४ ।। नचोत्पत्तिमत्त्वाद् विनाशित्वं जीवस्य । अनित्यत्वेऽभीयमोक्षाद्यसिद्धे: । नहि पराधीनविशेषत्वमात्रेण विनाशित्वम् । तादृशानामेव नित्यत्वश्रुतिविरोधात् ।। १५ ।। नच स्वगुणाननुभूत्यनुपपत्ते: पूर्वं ज्ञानादीनां सामस्त्येनाभाव: । पूर्वमव्यक्तानां पश्चात् सुव्यक्तयुपपत्ते: ।। १६ ।। नचेश्वरस्यैव कर्तृत्वे कल्पनालाघवम् । जीवस्याकर्तृत्वे शास्त्रवैयर्थ्यात् । तस्यापि कर्तृत्वे शास्त्रार्थसिद्धेश्च ।। १७ ।। नच नानाश्रुतेरप्रामाण्यम् । दृयभेदानुसारेण तेाामर्थोपपत्ते: । अप्रामाण्यकल्पनस्य विपरीतज्ञानमूलत्वात् ।। १८ ।। नच वैचित्र्यमनाभासत्वे कारणम् । जीवानां सामान्यत आभासत्वे विशेाादृयाद् वैचित्र्योपपत्ते: ।। १९ ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य तृतीय: पाद: ।।

""+ĪtˆĪGhṝĪṢzùˆĪOĪĻ +ĪôĪŌtĪṃ ôĪ ĪĻĪsĪˆĪôĪĻ`ĪtĪ ôĪ ĪĻĪsĪĪĪṃ" <tTMĪĪŪzùṝĪZĪĪĪzùĪĪŪzùtṝĪ DṛĪ ôĪTMĪĪyĪÊŪṝĪ®ĪṢĪ̱ĪṬŪtĪŪṝĪœúĪṢŒĪĪtĪṃ * ""<ztù ôĪṝĪÊˆĪôĪĻ`ĪtĪ" <ŪtĪ ôĪĪˆĪĪTMĪṝĪZĪĪôTMĪĪ%ŪŒĪETMĪt̲ ŪôĪ€ùĪtĪṢ * ŪṝĪ®ĪṢĪˆĪĪwĪĪ̱ĪṬtĪṢ: ôĪFòĪ®ĪĪzṬù—ĪTMĪĪ̱ĪṬtĪṢ: ĪĻĪ–ĪŸTMĪĪtĪṃ ** 1 ** ĪZĪ ""Ū ĪtTMĪt̲ ˜ĪĪĪṢ%ĪĪŪzùtṝĪĪtĪṃ" <ŪtĪ ŪṝĪ®ĪṢĪ̱ĪṬŪtĪŪṝĪœúĪṢŒĪ: * ""DtĪôˆĪĪaĪĪTMĪtĪṢ ĪĻĪsĪĪṢ ˜ĪĪ: ôĪṝĪGHĻ̄ù™ĪĪŪsĪ ZĪ" <ŪtĪ ŪṝĪ®ĪṢĪ̱ĪṬtĪṢ:

** 2 ** ĪZĪ ""ṛĪĪOĪṃ ṛĪĪṛĪ ŪĪt™ĪĪ" <ŪtĪ ŪṛĪ®ĪṢĪĪ̱ĪṬŪtĪŪṛĪœúĪṢŒĪ: * ""˜ĪĪôĪĪṢ ṛĪĪṛĪ ṛĪĪOĪṬzù Ī†tĪ ṛĪĪZĪĪṢ ṛ™ĪĪḍþœúsĪ˜Īṃ" <ŪtĪ ŪṛĪ®ĪṢĪĪ̱ĪṬtĪṢ: ** 3 ** ĪZĪ ""zù®ĪṢ˜ĪṢ ĪṬûĪṢ ĪĪ̱Īsīī +Īt˜ĪGhFòĪzù®Ī:", ""ôĪĪ ĪĪ̱Īsīī: ĪĪ̱—Īṛī̱Ltī tīô˜ĪĪtīṃ" <ŪtĪ ôĪVó™ĪĪŪṛĪ®ĪṢĪĪ̱ĪṬt™ĪĪṢœṢúṛĪ ĪœúôĪœúŪṛĪœúĪṢŒĪ: * ""OĪṬḍþĪ®Ī™ĪĪṭ ŪĪŪḍþtīī: ôĪĪ ôĪĪ" <ŪtĪ ôĪĪ—ĪĪṛĪô™Ī –ĪṬ€ùŌḺ‡ù™ĪŪṛĪĪ™ĪtṛĪṢĪ ŪṛĪ®ĪṢŪĪtĪtṛĪĪtĪṃ ôĪVó™ĪĪ̱ĪṬt™ĪĪṢṚṛĪĪ™ĪṛĪGhāôKĪs™ĪĪtĪṃ ** 4 ** ĪZĪ ""ŪzùṝĪŌṛĪ ZĪKĪṬœúĪtĪtĪ˜Īṃ" <ŪtĪ ṛ™ĪĪ™ĪĪL™ĪŪṛĪ®ĪṢĪṛĪĪZĪFòĪ̱ĪṬŪtĪŪṛĪœúĪṢŒĪ: * ""+sĪṈŪĪ ṛĪĪ <Ḻ‡ù™ĪĪŪsĪ tĪṢĪĪṭ ĪĪ̱FòĪ®ĪĪṢ ṛ™ĪĪtĪtĪ:" <ŪtĪ tĪtĪĪṢ%™ĪsĪṬtṛĪṛĪĪZĪFòŪṛĪ®ĪṢĪ̱ĪṬŪtĪŪṛĪœúĪṢŒĪĪtĪṃ ** 5 ** ĪZĪ ""™Īt ĪĪ̱ĪŪĪ™ĪÊt ĪŪœút™ĪĪOĪ =t ĪŪuĪ˜ĪÊœúsĪṭ tĪyĪĪ * tĪô™ĪĪṢt ĪŪuĪ˜ĪĪ̱ÊŪtĪ®›ZĪGhṛĪ FòyĪṭ ĪĪ̱ĪsĪô™Ī ™ĪṬ`™ĪtĪṢ" <t™ĪĪŪzù˜ĪĪḍþĪt˜™ĪṛĪZĪ ĪĪ˜ĪṬL™Ī ĪĪ̱ĪsĪô™Ī ĪĪṢt ĪŪṛĪŪœúŪtĪ ṛĪĪZ™Ī˜Īṃ * ""˜ĪḍþuṛĪĪ˜ĪḍþtĪĪṭ ŪṛĪsĪṬ: FòtĪĪÊ ĪĪ̱ĪsĪô™Ī ZĪGhFòœúĪhṃõ * ṜFò ĪĪ˜Ī ĪĪ ôĪĪ̱`ĪṢzṢùĪ ™ĪṢĪ ®ĪEuĪ™ĪṢzù˜ĪĪṛĪĪ̱tĪ˜Īṃ" <ŪtĪ Ī̱ĪṬtĪṢôtĪtĪĪṢ%ŪĪ ˜ĪĪḍþĪt˜™ĪĪzṃù ŪṛĪsĪĪṢ: ** 6 ** 7 ** ĪZĪ ĪĪ̱ĪsĪĪŪzù ĪfĪFòô™Ī ṛ™ĪEuĪôĪ{ṬùsĪtṛĪĪ˜ĪṬL™Ī ĪĪ̱ĪsĪṛĪĪ̱ŪuĪtṛĪ˜ĪṢṛĪ * ""+®ĪṢĪOĪṬsĪ ĪṈsĪĪÊŪĪ ˜ĪṬL™ĪžüĪĪŪsĪ ĪfĪ ZĪ * tĪ~ùĪôĪĪ: ĪfĪ ZĪĪ™ĪṢ%ŪĪ ĪĪ̱ĪsĪĪ†Ī: ôĪ{ṬùsĪGh™ĪṬÊtĪĪ:" <ŪtĪ Ī̱ĪṬtĪṢ˜ĪṬÊL™Ī ĪĪ̱ĪsĪô™Ī tĪtĪĪṢ%ŪĪ ṛ™ĪEuĪôĪ{ṬùsĪtṛĪĪtĪṃ ** 8 ** ĪZĪĪsĪṬtṛĪṢ ĪĪ̱ĪsĪô™Ī ""˜ḍþĪ Īṃ ṛĪGh ˜ĪṬL™Ī ĪĪ̱ĪsĪĪṢ ™ĪṢĪ ṛ™ĪĪ Īṭ ZĪœúĪZĪœú˜Īṃ" <ŪtĪ ‹ù™ĪĪ™ĪṬḺEuĪ: * ""+sĪṬṛĪM̆ ˜ĪṬL™Ī ĪĪ̱ĪsĪĪṢ ™Ī =tFṂò˜ĪŪtĪ ĪĪn÷ŌŪ—Ī:" <ŪtĪ ‹ù-™ĪĪ™ĪṬEuĪṢœú ĪsĪṬtṛĪṢ ĪĪ̱ĪsĪô™Ī ** 9 ** ĪZĪṢḺ‡ù™ĪĪsĪĪṭ `ĪŌṛĪĪFòœúsĪtṛĪṢ ‹ù™ĪĪ™ĪṬḺEuĪ: * JòŪZĪzùtĪ^ù®ĪtṛĪô™ĪĪŪĪ ‹ù™ĪtṛĪĪtĪṃ * ""™Ī®›ZĪKĪṬŪĪ ŪtĪêöĪṃ" <t™ĪĪŪzù‹ù-™ĪĪ™ĪṬEuĪṢœúŌ®ĪĪŒĪŌĪtṛĪĪWóŌFòĪœṢú * āôĪGhŪFòFò‹ù-™ĪṢôtṛĪŌ®ĪṢĪGhṛĪ `ĪŌṛĪĪĪṬôĪĪŪœútṛĪIZ̲ò™ĪĪṢĪĪuĪṢ: ** 10 ** ĪZĪṢ®ĪṛĪ®ĪtṛĪôĪĪ˜™ĪĪ˜ĪṬL™Ī ĪĪ̱ĪsĪô™ĪĪ™Ī™ĪôĪĪ˜™Ī˜Īṃ * ""™Ī̱ô˜ĪŪŽĪztù ôĪṛĪÊ˜ĪŒ™ĪĪŒĪīĪGHtĪṃ","ĪĪ̱ĪsĪô™ĪGhtĪzṃù ṛĪ®ĪṢ ôĪṛĪĀ ŪwĪŪzùṛĪṢ ™ĪtĪṃ ĪĪ̱ŪtĪŪêötĪ˜Īṃ" <t™ĪĪŪzù̱ĪṬtĪṢœúŌ®ĪôĪĪ˜™ĪôĪĪŪĪ —ĪĪṛĪĪtĪṃ * ""ĪĪ̱ĪsĪô™ĪGhtĪzṃù ṛĪ®ĪṢ ôĪṛĪĀ ĪĪ̱ĪsĪ: Īœúṛī®ĪṢ L̲ôyĪtĪ:" <ŪtĪ Ī̱ĪṬtĪṢ˜ĪÊŒ™Ī˜ĪtṛĪĪṢ ĪĪuĪṢ: ** 11 ** ĪZĪ ŪṛĪŪœúfĪô™ĪĪŪĪ FòtĪĪ̱Êtṛī®ĪEuĪṢ: ôĪ Dṛī ®ĪœúŌœúĪŪzù³Ī™ĪĪ * ""ŪwĪṛĪĪ̱L̲tFṂò™ĪĪ ™ĪtĪĪṢ ŪṛĪsĪĪṢ žüĪṭ ZĪ tĪzùĪṢKĪ™ĪĪ * žüĪĪĪṢKĪṭ tĪyĪĪ ĪĪ˜Ī

ṛ™ĪṛĪḍþĪœúôtĪzùĪt˜ĪFò: * +tĪĪṢ žü Īô™Ī ĪĪ˜Īî®›ZĪ ṛ™ĪṛĪḍþĪœúô™Ī ZĪGhFòœúĪhmõ * ḍþŪœúœṢúṛĪ ™ĪtĪ: FòtĪĪÊ ŪĪtĪĪ%tĪĪṢ —ĪOĪṛĪĪĪm ĪĻ—ĪṬ:" <t™ĪĪzṢùôtĪô™ĪGhṛĪ FòtĪĻÊtṛĪ®ĪEuĪṢṚṛĪŪœúfĪô™Ī tĪṬ ^ùĪœútĪ™ĪGhṛĪĪṢĪĪuĪṢ: ** 12 ** ĪZĪ Ū˜ĪḶĪtṛĪĪzmù —ĪNtĪĪĪĪṭ Ū˜ĪḶĪtĪĪ™ĪĪ˜ĪŪṛĪ®ĪṢĪ: * ""+ŽĪ˜ĪŪ®ĪtĪṭ wĪṢŒĪĪ ŪṛĪŒĪÖ™ĪtĪṢ" <t™ĪĪŪzù ĪĪ Ū˜ĪḶĪtĪĪ™ĪĪ˜ĪŪĪ ŪṛĪ®ĪṢĪĪṢEuĪṢ: * ""ôĪṛĪĀ ZĪ —ĪĪGhŪtĪFṭò Ū˜ĪḶĪṭ Ū˜ĪḶĪtṛĪṢ%ŪĪ ŪṛĪ®ĪṢŪĪtĪĪ * —ĪĪGh˜Ītṭ ˜ĪĪṭôĪ˜ĪôĪĻOĪm ṛĪĪŪœú tĪṢ`ĪĪṢ ˜ĪaĪĪ ŪṛĪ®ĪṢĪtĪ:" <t™ĪĪzṢù®›ZĪ ** 13 **

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे द्वितीयोऽध्याय: ।।

""—ĪNtĪ–Ī ŒĪôtĪṬ ôĪṭôĪĪœúĪṢ ˜ĪṬḶEuĪôtĪṢ—™ĪĪṢ ŪṛĪ˜ĪĪṢZĪĪ˜Īm" <ŪtĪ ṛĪZĪĪtĪm ôṛĪĪ—ĪĪŪṛĪFò˜ĪœúsĪ˜ĪṢṛĪ ˜ĪṬḶEuĪŪœúŪtĪ Ī ˜ĪtĪṛ™Ī˜Īm * ˜ĪṬḶEuĪôĪĪŒĪĪtṛĪṢĪ bĪĪĪĪUzùOĪṬsĪĪŪŒĪE™ĪĪṢĪzṢù®ĪĪtĪm * ˜ĪœúsĪṢ —ĪNtĪŪṛĪ™ĪĪṢOĪô™ĪGhṛĪĪ—ĪĪṛĪĪtĪm * ""—ĪNtĪ™ĪṬEuĪ: Īœṭú āôĪṢFòŪ˜Ī˜Ītṭ āôĪṢFṭò ZĪ OĪZ\ôŪtĪ" <ŪtĪ ṛĪZĪĪĪ[Ī ** 1 ** ""<ŪtĪ tĪṬ ĪfĪ˜™ĪĪ˜ĪĪḍṬþtĪĪṛĪĪĪ: ĪṬûĪṛĪZĪôĪĪṢ —ĪṛĪḶtĪ" <t™ĪwĪ —ĪNtĪĪĪŌŪtĪ ôĪĪ˜ĪĪ™ĪĪĪ˜ĪĪṬHòṛĪĪ%%Ī <ŪtĪ ŪṛĪ®ĪṢĪĪĪ˜ĪFòyĪĪĪzùĪĪ˜ĪṢṛĪ ôĪḍþOĪŪtĪŪœúŪtĪ Ī ṛĪĪZ™Ī˜Īm * t›™ĪĪt˜ĪFòtṛĪĪzùĪĪ˜ĪyĪÊtĪ: ôĪṛĪÊ— ĪNtĪĪĪĪṭ OĪŪtĪĪĻĪĪṢ: ** 2 ** ĪZĪ —ĪNtĪĪŪĪ OĪZ\ôtĪŌŪtĪ ôĪḍGhþṛĪĪĪṬEuĪṢôtĪzù—ĪĪṛĪ: * ĪĻĪsĪOĪtĪṢûĪĪŪuĪtĪ =EuĪtṛĪĪtĪm ** 3 ** ĪZĪ ""+ṚOĪî ṛĪĪOĪ™ĪṢŪtĪ" <t™ĪĪ†™ĪyĪĪṢEuĪṢ: ĪĻĪsĪĪĪĪṭ ZĪĪôĪḍþOĪŪtĪ: * Ū^ùžüĪtṛĪĪtĪm ĪĻĪsĪĪĪĪ˜Īm ** 4 ** ĪZĪ ĪĻyĪ˜ĪtĪĪṢ —ĪNtĪĪŪĪ `ĪṬzþtĪŌŪtĪ ŪṛĪ®ĪṢĪĪĪṬEuĪṢ—ĪNÊtĪĪĪĪ˜ĪôĪḍþOĪŪtĪ: * —ĪNtĪĪŪĪ `ĪṬzþtĪŌt™ĪṬĪFṂò˜ĪĪzùŪĪ ""<ŪtĪ tĪṬ ĪfĪ˜™ĪĪ˜ĪĪḍṬþtĪĪṛĪĪĪ: ĪṬû-ĪṛĪZĪôĪĪṢ —ĪṛĪḶtĪ" <t™ĪṬĪôĪṭḍþĪœúô™ĪĪŪŒĪE™ĪĪtĪm tĪzùĪṬôĪĪœṢúsĪĪṢĪFṂò˜ĪĪṢEuĪĪĪ€ùĪ®Ī–zùô™ĪĪŪĪ tĪĪ DṛĪĪyĪÊ <t™ĪĪĪuĪṢ: * =ĪFṂò˜ĪŪṛĪœúĪṢŒĪṢĪĪṢĪôĪṭḍþĪœúĪĪṬ#ĪĪĪuĪṢ: * =ĪFṂò˜ĪĪĻĪ˜ĪĪs™ĪĪyĪÊ˜ĪṢṛĪĪṢĪôĪṭḍþĪœúĪĪṬôĪĪŪœútṛĪ˜ĪWóŌFòtĪÊṛ™Ī˜Īm * ṛ™ĪĪL™ĪĪĪô™Ī Ī®›ZĪĪuĪĪtṛĪŪĪ™Ī˜ĪĪtĪm *

उपक्रमानुसारित्वनियमेऽप्युपसंहारस्योपसंहारेणैवोपक्रमार्थो ज्ञायते ।। ५ ।। नच विशोश्रवणनियम एव बलवान् । स्थानान्तरश्रवणस्याप्येतदनुŽ पत्वात् । आर्थिकश्रवणमप्यनुक्तिं बाधत एव, किमुत स्थानान्तरगतं सयश्रवणमिति कैमुत्यार्थमेव ''इयादिदकारिणां प्रतीते:'' इति परिहारान्तरमुक्तम् ।। ६ ।। नच ''अपाम सोमममृता अभूम'' इति विशोात एव मोक्षफलस्याप्युक्ते: कर्मैव तत्साधनमिति मन्तव्यम् । ''नान्य: पन्था अयनाय विद्यते'',''स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते','यावदिन्द्रो यावन्मनुर्यावदादित्य:'' इत्यादिश्रुतिबलादमृतत्वशब्दस् यथायोग्यमेवार्थकल्पनोपपत्ते: ।। ७ ।।

नचानुशयस्यापि सहभावात् स्वर्ग एव फलदत्वम् । ''भुक्तशेानुशयवान्'' इत्यादिवचनबलाद् यथायोग्यमेव फलदानोपपत्ते: ।। ८ ।। नच मार्गस्य सहभावाद् यथागतमेवाऽगमनमिति नियम: । वचनबलाद् यथायोग्यमेवाऽगमनोपपत्ते: ।। ९ ।। नच ''इ-यापूर्ते दत्तमित्युपासते'' इत्युपशब्देनेयादिभिराचारस्य सहपाठाच्चरणफलं पुनरावृत्तिं करणफलत्वेन भ्रमाद् वदन्तीति वाच्यम् । ''नान्य: पन्था:'' इति वचनादेवोभयोरपि चरणशब्देनैवोक्तेर्योग्यत्वात् ।। १० ।। नच भयफलकामादिमिश्रबुि€त्वादि-यादिकारिणां संसार:, अनियादिकारिणां तदभावान्मुक्तिरिति वाच्यम् । तेाां प्रबलदोाश्रुते: ।। ११ ।। नच नरक भोगस्यानित्यत्वकथनाŽित्यनरकोक्तिर्विरु€ा । ''रौरवोऽथ महांश्चैव वह्निर्वैतरणीव तथा । कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि तु । तामिस्रश्चान्धतामिस्रो द्वौ नित्यौ सम्पकीर्तितौ'' इति विभागात् ।। १२ ।। नच सहस्थानादीशस्यापि दु:खप्राप्ति: । स्वातन्त्र्ात् कारणाभावात् ।। १३ ।। नच साधनेन सह श्रुतेस्तद्वत् फलेऽपि जीवस्य स्वातन्त्र्यम् । अविहितत्वेन कारणाभावात् । ''अथैतयो: पथो:'' इत्यस्य च साधनार्थत्वात् ।। १४ ।। नच दु:खसहावस्थात्वादन्धन्तमस्यपि सुखम् । ईशस्याप्रियत्वेनैव कारणाभावात् ।। १५ ।। नच धूमादिदेवतासहावस्थानात् कर्मिणोऽपि तत्पदप्राप्ति: । तŽिमित्तविद्याख्यकारणाभावात् ।। १६ ।। नच तैस्तै: सहावस्थानादतिचिरत्वम् । ''वत्सरात् पूर्वमेव तु'' इति क्लृप्तकालादधिकावस्थाने कारणाभावात् ।। १७ ।। नच व्रीह्यादिजीवै: सहावस्थानाद् दु:खप्राप्ति: । शब्दविहितत्वेन पापाख्यकारणाभावात् ।। १८ ।। नच वैयर्थ्यात् पितृशरीरागमनम् । ''ईशक्लृप्त्यैव पितरं प्रविश्याऽयाति मातरम्'' इतीशक्लृप्तत्ववचनात् ।। १९ ।। नच पितु: सकाशादन्यतो वौदर्यगर्भस्थशरीरमेव प्रवेयुमुपपत्तेर्योनिप्रवेशाभाव इति वाच्यम् । ''योनिद्वारेण देहं च प्राप्नोति प्रायशो नर:'' इति वचनात् सामान्यतो गत्यन्तराभावात् । ''विशोकारणादेव विशे-ाज्ञनिरियते । सामान्यजननं चैव नृणां सामान्यहेतुना'' इति वचनाच्च ।। २० ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य प्रथम: पाद: ।।

पश्चादद्दये: स्वप्नवियस्यासत्त्वं न वाच्यम् । अशक्यकरणशक्तिमत्त्वादीश्वरस्य संस्कारेण सृष्ट्वा पुन: संस्कारमात्रतामापाद्य तस्यापि तिरोधानोपपत्ते: । जाग्रत्त्वमात्रस्य भ्रान्तित्वात् ।। १ ।। नचाविज्ञानमात्रेण स्वप्नप्रतीत्या ज्ञानशक्तयैव स्वपनतिरोधानं नेशेनेति वाच्यम् । बोधे जीवस्यास्वातन्त्र्यात् । ज्ञानाज्ञानयोस्तदन्यत्वे जडत्वात् कैमुत्येनास्वातन्त्र्ात् । तत्स्वŽ पत्वे तेनैव व्याख्यातत्वात् । उभयात्मकत्वे दोाद्वयापातात् । अनुभयत्वे स्वव्याहते: । तावन्मात्रनिमित्तत्वे मानाभावात् । सर्वस्येशहेतुत्वे मानाच्च ।। २ ।। नच कालापेक्षयैव जागरितम् । अचेतनत्वादेव कालस्य । चेतनान्तरस्याप्यस्वातन्त्र्ात् ।। ३ ।। नच परमात्मनोऽन्यत्रावस्थाने दु:खित्वप्राप्तेर्नाडीाु सुप्तिर्न भवति । उभयस्वीकारोपपत्तौ मानस्य क्लृप्त्यकरणमित्यव्यवस्थितिदो-ाादतिप्रसङ्गात् ।। ४ ।। नच प्रबोधस्य पृथगपि कारणद्दये: क्वचित् तदेव । ''न ऋते त्वत् क्रियते किञ्चनाऽरे'' इति श्रुतेस्तत्रापीशकृतत्वे सम्यङ्ज्ञानात् ।। ५ ।। नच राजादीनां पृथग्दर्शनादीशान्तरकल्पना । ''देशकालविशोऽपि स्वप्नादीनां स एव हि । तिरस्कर्ता च कर्ता च न खण्डेश: स राजवत्'' इति श्रुतिमानात् ।। ६ ।। नच मोहे ब्रह्मप्राप्तिरेव पृथगवस्थात्वादिति वाच्यम् । परिशेामानादर्धप्राप्तित्वावगमात् ।। ७ ।। नच स्थानभेदाद् विणोरपि भेद: । ''अयमेव स:'',''नेह नानाऽस्ति किञ्चन'' इति श्रुतिबलात् स्थानानां भेदस्तस्याभेद इति व्यवस्थोपपत्ते: ।। ८ ।। नच Ž पवत्त्ववचनयोर्विरोधादप्रामाण्यम् । अप्राकृतŽ पवत्त्वमिति व्यवस्थोपपत्ते: ।। ९ ।। नच परमात्मना चेतनत्वन्यायसाम्येन जीवस्याप्यभेद: । अत्यल्पगुणत्वादिविरोधात् ।। १० ।। नच सादृश्यसत्त्वात् साधनं विनैव जीवस्य तादृक्तवव्यक्ति: । अनादित: संसारस्यानिवृत्तत्वेन भावात् ।। ११ ।। नच मुक्तत्वादिगुणसाम्याद् ब्रह्मादीनां भक्तयादिगुणसाम्यम् । ''यथाऽधिकारो विशियत एवं ज्ञानं भक्तिर्बलं च विशियते । मुक्तावानन्द एते च गुणा विशियन्तेऽत आहुर्ब्रह्मणे मुक्ता बलिं हरन्ति'' इत्यादिविशोाद्दये: ।। १२ ।। नच संहारकर्तुरसंहारादन्यरक्षाया अयोग: । ''स सृजति स पालयति स विनाशयति'' इत्यादिविशोवाक्यात् । अŽादानानद्युपपत्तेश्च ।। १३ ।। नचाव्यक्तस्वभावस्य दर्शने तर्कबाध: । अनन्तशक्तित्वाद् विणोस्तच्छक्तयाऽव्यक्तस्यापि दर्शनोपपत्ते: ।। १४ ।। नच गुणानां गुणिस्वŽ पत्वं

विरु€म् । कालादिद्दयान्तात् ।। १५ ।। नच ब्रह्मानन्दादीनामन्यथात्वादतच्छब्दत्वं तच्छब्दत्वे लोकोपमत्वं वेति विलोमता । ''अलौकिकास्तस्य शब्दास्तस्य शब्दास्तथाऽर्था अलौकिको ह्यो विणु: परत्वात् । तथाऽपि शब्दा लौकिका अप्यमुमिन्

प्रवर्तमाना अधिकार्थान् वदन्ति'' इत्यादिश्रुतिभ्योऽलौकिकत्वावगमात् ।। १६ ।। नच ब्रह्माद्यानन्दवैचित्र्येऽपि बिम्बभूतविष्वानन्दवैचित्र्यम् । आदित्यादिवदाधिक्यम् । नहि सूर्यकान्तप्रतिबिम्बस्याग्निजनकत्वशक्तिनर् जलगतस्येत्येतावता सूर्यवैचित्र्यम् । आधिक्यं हि तत्र निमित्तम् । सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बं विनाऽन्यत्र तथा विशेाादृयेः ।। १७ ।। नच नानाभावाद् विणोश्चित्तप्रतिबिम्बŽ पता । आधिक्यादेव । प्रतिबिम्बे हि दोाश्च प्रतीयन्ते । अतो हि श्रुतिः प्रतोधति- ''नेदं यदिदमुपासते''इति ।। १८ ।। नच नानावतारकौतुकदर्शनाद् विणोः क्वचिद् देशकालान्तरे कौतुकादेव सृययादिकमकुर्वन् अन्यमेव सामस्त्येन नियोजयति । ''सर्वत्र सर्वमेतस्मात्'' इत्यादिश्रुत्या क्रीडायामपि स्वातन्त्र्ात् । ''स्वातन्त्र्ात् क्रीडते विणुर्नच स्वातन्त्र्यमन्यगम् । करोति क्वापि नियता क्रीडा सृययादिगाऽस्य च । नियतक्रीडनादेव कर्ता नान्योऽस्ति कस्यचित् । अस्वतन्त्रो हि चलति चलचित्तादशक्तितः । स्वतन्त्रः पूर्णशक्तिः सन् कुतोऽसौ नियतिं त्यजेत्'' इति श्रुतेश्च ।। १९ ।। नच कमर्ान्वयव्यतिरेकात् फलस्येश्वरः फलदातेति प्रलोभमात्रम् । तस्यैव स्वातन्त्र्ात् । ''कर्माण्यनन्तानि यथेयमीशः सम्पाद्य तेाां फलमिच्छयैव । क्वचिद् ददाति क्वच नो ददाति नह्यानन्त्यात् कर्मणां भोगनाशः । स्वातन्त्र्यं चेत् कर्मणां सर्वभोगः स्याŽाह्येवं क्वापि तत् केनचित् स्यात् । अतोऽपि स स्वेच्छया किञ्चिदेव फलं कुर्याद् विफलं प्रायशश्च । क्वचिज्ज्ञानं जनयन् भस्म कुर्यात् स्वेच्छावृत्तिस्तस्य विणोः सदैव'' इति ब्रह्माण्डे । ''स्वतन्त्र ईश एवैकस्तद्वशं कर्म सर्वदा । अत ईशत्वमीशस्य नहीशोऽन्यः कथञ्चन'' इति श्रुतिः । अतः प्रलोभमात्रकल्पने श्रुतहानिरश्रुतकल्पना चेति हरिरेव फलप्रदः ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।।

नच प्रतिशाखमुच्यमानानामर्थानां पृथक्त्वात् तत्तच्छाखिभिरेव तत्रतत्रोक्तं ज्ञेयमिति नियमः । ''नावेदैरितिहासैः पुराणैः सुज्ञेय एको भगवान् युक्तिभिश्च'' इति श्रुतेः सुष्ठु ज्ञेयत्वाद् विणोः ।। १ ।। नचाशक्यतया कस्यापि गुणोपसंहारो नास्ति । ''सर्वे गुणाः सर्वदैव ह्युपास्यास्तेन विद्वान् विधिकृŽान्यथा स्यात्'' इति श्रुतेर्विहितक्रियालोपप्रसङ्गात् ।। २ ।। केाञ्चित् सर्वगुणोपसंहारस्य कतर्व्यत्वे सर्वेाामपि तथा स्यात् ; अनेनोपसंहर्तव्या अनेन नोपसंहर्तव्या इत्यनिर्णीतेरिति न मन्तव्यम् । ''यस्य यावद्गुणाः सयं भासन्ते हि गुणाः हरेः । तदन्येाां यथायोग्यं स्वमाहात्म्यानुसारतः'' इति श्रुतेर्युगपद्गुणप्रतीत्यादिमाहात्म्याŽार्णयोपपत्तेः ।। ३ ।। नच फलानिर्णीतिः । माहात्म्येनैवान्यत् फलं महतामिति निर्णयोपपत्तेः ।। ४ ।। आनन्दादीनां केाञ्चित् समुच्चये प्राप्ते सर्वेाां सर्वगुणसमुच्चयः स्यादिति न मन्तव्यम् । अल्पशक्तित्वात् तेाां पुंसाम् ।। ५ ।। प्रियशिरस्वादीनामानन्दादिविशेात्वेनैव दर्शनात् तेाामपि सर्वोपसंहार्यत्वमिति न मन्तव्यम् । ''यथायोगाद् गुणपूगानुपास्य फलं भवेन्मुक्तिगं नान्यथा स्यात् । नित्यैकाग्र्यताहेतुतश्च साक्षाद् दृशिर्नोत तत्तद्विशौः'' इति श्रुतेः स्वयोग्यगुणैरेव फलाभाावात् ।। ६ ।। तर्हि ब्रह्मणोऽन्येाां देवादीनामपि बहुगुणोपासनायाः कार्यं नास्ति, मध्ये नियमासिŽरिति न मन्तव्यम् । तेाां भाव्युत्कां ज्ञात्वा तदभिज्ञस्य ब्रह्मण एव गुणनियमोपदेशोपपत्तेः । ''यो यो भावो देवतानां विमुक्तौ तत्तत्प्राप्तौ सुगुणानीशितुश्च । ब्रह्मा दिशत्यथ तांस्ते विचिन्त्य तत्तद्भावं प्राप्नुवन्त्यात्मशक्तया'' इति श्रुतेः ।। ७ ।। नच नानास्थानेाक्तगुणानामनुपासनार्थत्वम् । विप्रकीर्णगुणान् पिण्डीकृत्योपासितुस्तादृशफलप्राप्तेस्तथा ध्यानार्थमेव गुणानामुक्तिरित्युपपत्तेः ।। ८ ।। नचाऽश्वापरोक्ष्यायाऽनन्दादीनामपि लोपेनाऽत्मेत्येतावता पूर्यते । आत्मशब्दविशेाार्थत्वादानन्दादीनाम् ।। ९ ।। नचाऽत्मशब्दो विभ्रमकरः । गुणाधिकानामधिकारिणां भगवद्गुणानधिकान् प्रकाशयतीत्यवधारणोपपत्तेः ।। १० ।। अलौकिकगुणानामप्रतीतेर्लौकिकगुणाध्याने तदपाकृतिरेव भवतीति न मन्तव्यम् । लौकिकविलक्षणा अत्युत्तमा इति ध्यानस्यैव प्राधान्यात् ।। ११ ।। ब्रह्मणश्च ब्रह्माण्या स्थानैक्यं गुणतारतम्यं च यथागुणोपासनं मुक्तावाधिक्यं न भवतीत्यत्र लिङ्गम्, समविामोपासनायुक्तेरिति न मन्तव्यम् । ''यथाशक्ति स्मृतान् धात्रा गुणान् विणोः सरस्वती । स्मरेत् त्रैविक्रमाद्यांस्तु नित्यविक्रान्तिपूर्वकैः । कदाचिल्लोपयेद् देवी स्थानैक्यं न गुणैस्ततः । साम्यं तयोर्यथा विणोर्गुणोपासा फलं भवेत्'' इत्यध्यात्मवचनाद् यथाशक्ति क्रिया देव्याः ।। १२ ।। नचाऽत्मशब्देनास्य पुरुास्यैतावन्तो गुणा उच्यन्त इति व्यवस्थाभावः । यस्य यावन्तोऽथर्ा युगपद् ध्यातुं शक्यन्ते तस्य तावन्त इति सन्धेः ।। १३ ।। नच मुमुक्षव इत्यविशेााद् भरणस्य द्युतेश्च सर्वेाामपेक्षितत्वात् सम्भृतिद्युव्याप्ती अपि सामान्ये । ''सत्यो ज्ञानः परमानन्दŽ पः'',''गुण्याकारस्मृतेरेव द्युतिमात्रं प्रतीयते । न व्याप्तिर्जगदस्मृत्या नानाशक्तिर्यतो मता । देवानां युगपज्ज्ञानं

मानुाणां तथा नतु । पर्यायेणापि सत्या: स्युनैवान्येाां कथञ्चन'' इत्यादिप्रमाणबलात् ।। १४ ।। कश्ि-चद् बहुगुणा: क्वचिदल्पगुणा: श्रुतिवेवोच्यन्त इत्युपसंहारस्याप्रयोजनतेति न वाच्यम् । ''सर्वे गुणा ब्रह्मणैव ह्युपास्या नान्यैर्देवै: किमु सर्वैर्मनु-यै:'' इति श्रुते: । सवर्गुणोपासनस्याप्यधिकारिणो भावादेकत्रापि सर्वगुणानुक्तेर्बलादुपसंहारानते: ।। १५ ।। नच मुक्तावुपासनाभावे फलादिकमपि स्यादित्यतिप्रसङ्ग: । उपासनाया: संस्काराख्यकारणस्य सत्त्वात् । ''न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते'' इत्यवृ€प्रमाणभावाच्च ।। १६ ।। नच कर्मकरणशक्तेरप्यदूरत्वात् तत्संश्रयनियम: । उपासनाख्यकार्ये नित्यकृतिसंस्कारो न तथा कर्मणीति कार्यवैशेयात् ।। १७ ।। नच योग्यताख्यविशियकारणाङ्ग्रानिवपि केाञ्चिन्मोक्षो न भवतीति नियम: । ज्ञानिनां मोक्षं ददात्येवेतीशस्वभावात् । अयोग्यानां ज्ञानस्यैवानुत्पत्त्युपपत्ते: ।। १८ ।। नच प्रयत्नानुसारिणो मुक्तावाधिकारिकानान्दादय: । अधिकारानुसारित्वात् प्रयत्नस्य । कथञ्चिदधिकयत्ने तत्साधनादिवस्तूनां दूाणप्राप्ते: । ''स्वाधिकाराधिको यत्न: प्रायशो नोपपद्यते । कथञ्चिदधिके यत्ने दोा: कश्ि-चत् समापतेत्'' इति वचनाच्च ।। १९ ।। नचैकस्मादेको विशियो दृय एवेति प्राणाद् विशियजीवाभावे दृयवैŽ प्यमिति दोा: । 'य: सर्वमवजानीयाद्दते (देवं)नारायणं देवीं च परमां श्रियं स प्राणानवरु€येमं मन्त्रमावर्तयीत- आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एा: । घोाा इदस्य शृण्विरे न Ž पं तस्मै वाताय हविाा विधेमेति । स ह्याां भूतानां वरिष्ठो नह्यस्मात् कश्-चनोपरि विना देवं नारायणं देवीं च परमां श्रियम्'' इति प्रतिक्रियाविधिनादिविरोधात् ।। २० ।। ''अस्ति भगव: प्राणाद् भूय:'' इति प्रश्-नाद्यभावात् प्राणस्यैवोŽातिप्रतीतेनर् विणोरपि तत: परत्वमिति न मन्तव्यम् । ''एा तु वा अतिवदति'' इति विशेाणात् प्रश्-नप्रतिवचनप्रतिसन्धानोपपत्ते: ।। २१ ।। नच सत्यादीनामभेदानुक्तेरन्यत्वम् । ''सत्यं पूर्णं विज्ञानं पूर्णं कृति: पूर्णा निष्ठा पूर्णा मति: पूर्णा श्र€ा पूर्णा सुखं पूर्णं भूमा पूर्णोऽहं पूर्ण आत्मा पूर्णो नात्र किञ्चिदूनं पूर्णमेवाधस्तात् पूर्णमुपरियात् पूर्णं मध्यत: पूर्णं सर्वतस्तदो श्लोको भवति- ''पूणर्मद: पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशियते'' इति श्रुते: सर्वाामनूनत्वात् । ''सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणा: समुदीरिता: । तस्मै नमो भगवते यस्मादेव विमुच्यते''इति वचनाच्च ।। २२ ।। नच श्रियोऽप्रयत्नत्वादनुपासनं संसारो वा । नित्यं भगवदुपस्थितेरतिप्रियत्वात् संस्कारपाटवार्Žात्योपासोपपत्तेश्-च ।। २३ ।। नच बन्धदार्ढ्ये श्रवणादीनामफलता; अन्यथोपासां विनैव श्रवणादिज्ञानमात्रेण मुक्तिरिति दोा: । ''श्रवणादित्रयोत्पŽाद्ययैव स्वेच्छया हरि: । प्रसŽो मुक्तिदो नित्यमन्यथा न कथञ्चन'' इतीश्-वरेच्छानियतिश्रुते: ।। २४ ।। नच गुर्वधीनत्वे ज्ञानमोक्षयोर्ज्ञानिनोऽपि कदाचिद् गुरुकोपाङ्ग्रानपराभवेनामुक्तिप्रसङ्गाŽा गुर्वधीनत्वमिति । ''ज्ञानिनो गुरुशापेऽपि नामुक्ति: संसृते: क्वचित् । आनन्दह्रासदोाण सैव मुक्तिर्विदुयति'' इति वचनान्मुक्तिदूाणेनैव गुरुकोपादे: कृतार्थत्वात्, ज्ञानिनो ब्रह्मवस्तुवैभवेन मुक्ति: स्यादिति गुरोर्वरेण वा मुक्तयनुपपत्ते: ।। २५ ।। शियस्यापि पुुरुत्वसाम्याद् धारणादेस्तत्प्रयत्नस्य न दौर्बल्यमिति न मन्तव्यम् । ''गुरुप्रसादो बलवान्'' इत्यादिविशोापपत्ते: ।। २६ ।। नचोत्तमगुरुस्-वीकारार्थत्वेन प्राप्तसन्त्यागनिमित्तदोा: । तत्र दोा मानाभावात् ।। २७ ।। नच विद्या कर्म वा संसारनिवृत्तिकारणमिति कारणानिर्णय: । ''नान्य: पन्था अयनाय विद्यते''इत्यवधारणाद् विद्यावचनस्य प्राधान्यात् ।। २८ ।। नच विद्यावचनप्राधान्यं भ्रम: । ''प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय:'' इति भगवतस्तस्मिŽावाधिकप्रीतिवचनात् । ''यमेवैा वृणुते तेन लभ्य:'' इति तत्प्रतीेरेव मोक्षवचनाच्च ।। २९ ।। नच कस्यचिद् विशोाज्ञानोपपत्तेभर्क्तयादिकं विना मुक्ति: । ''भक्तयैवैनं जानाति भक्तयैवैनं पश्यति भक्तयैव बन्धाद् विमुच्यते भक्तयैवाऽनन्दीभवति'',''यमेवैा वृणुते तेन लभ्यस्तस्यै आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्'',''भिनत्ति कर्मसङ्घातं प्रसŽो भगवान् हरि:'' इत्याद्यागमात् ।। ३० ।। नच ''दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण'',''यावान् यश्-चास्मि तत्त्वत: । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा'' इत्यादिसामान्यालापमात्रेण दर्शनस्याविशो: । ''यथायोग्यमेवैा आत्मानं दर्शयति यथाधिकारं देवेभ्योऽतो ब्रह्मैवैनमभिपश्यत्यथाऽत्मैवाऽत्मानमभिपश्यति सुस्थिरो ह्यो नियम:'' इति दर्शनविशोनियमस्य सुस्थिरत्ववचनात् । ''यावान् यश्-चास्मि'' इति ब्रह्मण एव ज्ञानोपपत्ते: । ''यावान्'' इत्यत्रापि सामान्यविशोज्ञानोपपत्तेश्-च ।। ३१ ।। नच भगवत: सर्वत्र गुणसाम्याद् यस्यकस्यापि Ž पस्य दर्शनात् सर्वाां मुक्ति: । ''समोऽपि भगवान् स्वबिम्बदर्शन एवैनं मोचयति । यथा समेवपि कर्मसु स्वकृतमेवैनं भोजयति'' इति श्रुत्युक्तस्वकृतप्राप्तिदृयान्तात् ।। ३२ ।। ''भक्तिरेवैनम्'' इति भक्तेरेव पृथङ्मोचकत्वदर्शनाŽोकृत्यमिति न मन्तव्यम् । ''अनादितो गुणा: सन्तो भक्तयाद्या नह्यमूमुचन् । जीवं तद्गुणसुव्यक्तिं कृत्वैनं मोचये€रि: । कञ्चिŽा मोचयेद् वाऽसौ स्वातन्त्र्यं तस्य तेन हि । भक्तिवाक् करणत्वेन

सावकाशेशवागथ । भक्तयैनं मोचयेद् विणुरिति मानत्वमेयति'' इति ब्रह्मतर्कवचनादनादिगुणविस्तरे सतयप्यव्यक्तयादिना

तदिच्छां विना मोक्षाप्राप्ते: ।। ३३ ।। नचांशिमार्गस्यांशेनागम्यत्वात् तयोर्भेद: । साधनोत्तमस्यादृयस्यांशिकृतस्यांशेन भुज्यमानत्वात् । अन्यथाऽदृयं विना शरीराद्यनुपपत्ते: ।। ३४ ।। नच गुणान्तरसन्धानस्य क्वचिद् दर्शनमात्रेण समाधिकाङ्गदेवतान्तरगुणा अप्यङ्गदेवतान्तर उपसंहर्तव्या: । नानागुणत्वेन तेाां श्रुतिाु दृये: । अनिाि€गुणानां वाक्यान्वयन्यायेनोपसंहारात् ''न शाखासु'' इत्यादिविशेा: । उत्तमेवधमगुणापेक्षया ''मन्त्रादिवद् वा'' इति ।। ३५ ।। नच भूमगुणस्योपासकं प्रति विशेाभावेऽपि तत्तदियगुणानुसारेण फलोपपत्तिरित्यविशेा: । ''भूमैव देव: परमो ह्युसास्य:'' इत्यादिशि-ये: ।। ३६ ।। नच भूमगुण उपासकानामेकप्रकारेणैव प्रतीयत इत्यङ्गीकार्यम्, विशेास्याकल्पनोपपत्तेरिति न मन्तव्यम् । ''यावानेवाधिकारेाु विशेाेऽनून एव हि । अतो भूमत्वदृयौ च ब्रह्मादीनां पृथक् पृथक्'' इति विशेास्यानूनत्ववचनात् ।। ३७ ।। नच शु€मोक्षसाधनवैŽ प्यान्मोक्षसाधनत्वेनोपदियं विना विणोरेवोपासनान्तरस्याकर्तव्यता । अविघ्नतासाधनत्वात् ।। ३८ ।। नच काम्यसाधनानामपि गुणानामङ्गत्वादेवोपसंहर्तव्यतानियम: । अनुपसंहारे विरोधाभावात् । काम्यानामनियताङ्गत्वाच्च । ''अर्थादि धर्मसि€ौ हि न नियत्याऽङ्गमियते'' इति ब्रह्मतर्के ।। ३९ ।। नच देवादीनामिति तत्रैव विशेावचनाभावात् ''ब्रह्मा शिरसि ललाटे रुद्र:'' इत्यादीनां नावश्योपास्यता । ''देवादीनामेव ध्यायेदङ्गेवङ्गदेवता: परस्य विशिया हि गुणा मुक्तौ देवादीनां भवन्ति ते हि तादृशास्ते हि हरेररनुŽ पा:'' इति श्रुतेर्गुणवैशेयात् ।। ४० ।। नच क्रियात्वादुपासनाया उपसंहारस्याग्नियोमादिवत् प्रतिशाखं वक्तव्यता । ''उपासना यजनं चेति साम्यं तत्तद्विशेाान् संहरेत् सर्वतश्च । तथा कर्तृणां तत्फलानां विशेााद् व्यर्था हि शाखा अन्यथैवं च सार्था:'' इत्युपासनाविशेााणामधिकारिविशेााणां चाऽगमेऽवगमात् ।। ४१ ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य तृतीय: पाद: ।।

नच ज्ञानिन औदार्यान्मोक्षादन्यफलेच्छाया एवासम्भवात् तदुक्ति: प्रशंसामात्रमिति वाच्यम् । प्रायशो न सम्भवत्येव कस्यचित् सौभरिवद् भवति चेज्ज्ञानेनैवाशेामभीप्सितं भवतीति व्यवस्थोपपत्ते: ।। १ ।। नचाधिकारे समेऽपि तेाामेवोच्चावचशक्तियोगात् फलभेदोपपत्तेरधिकारिविशेाकल्पनं व्यर्थम् । उपसंहारस्य भक्तयाद्यधिकारानुसारेण शास्त्रात् फलप्राप्ते: सर्वेाामविशेाात् । दृश्यमानत्वाच्च भक्तयाद्यधिकारतारतम्यस्य । उच्चावचशक्तेरपि तŽाबन्धनत्वात् ।। २ ।। नच ज्ञानिनामात्मस्वŽ पदार्ढ्यात् सत्प्रवृत्तिविपरीतप्रवृत्त्योरविशेा: । ''एतावतोऽधिका नास्ति प्राप्तिरित्यन्तत: स्थिता । या स्थितिस्तां समाप्नोति यथाशक्ति प्रयत्नत: । विपरीतप्रवृत्तेस्तु तस्या ह्रसोऽधिकं भवेत्'' इति वचनात् स्थितिविशेाोपपत्ते: ।। ३ ।। नच सर्वजीवानामेकप्रकार एव निजस्वभावश्चैतन्यमिति फलेऽप्यविशेा: । निोधसामान्यविधिक्रियाणां विभक्तत्वात् । ''नादेवो देवपदमन्विच्छेदन्विच्छन् यात्यपरं तम: । न देव: स्वीयं पदमन्विच्छन् विदुयति तदेव ह्यस्य स्वम्'' इति निोधविभाग: । ''स्थिरं ज्ञानं स्थिरो हरावभि-ाङ्ग: स्थिरमोजो बलं विराग एतां€ सामान्यं देवानामथान्येाामस्थिराण्येव तानि सर्वाण्यथापि यथायोगं विनेयानि'' इति सामान्यविभाग: । ''ज्ञानदानमेव देवानां विहितं तप एव ऋीणामाचार एव मानुाणां तदविरोधेनान्यानि करणीयानि'' इति विधिविभाग: । ''चरन्ति देवा विहितं समस्तम€मेव मुनयो दशांशतो मनुया:'' इति क्रियाविभाग: ।। ४।। ५ ।। नच स्वातन्त्र्ाद् देवानामेव तत्प्रसादेन मुक्तया एव सतां नृणाम्'' इति मानुाभुक्तयर्थमेव देवानामत्वरया सि€श्रुते: ।। ६ ।। नच गृहस्थानामशेाकमर्विशेायेाग्यत्वादाधिक्यं मुक्तौ । ''त्वरयैव गृहिण: साधयन्ति मुक्तिमत्वरयैव यतयस्तेभ्यश्चात्वरया देवास्तेाु च ब्रह्मा । तदेा श्लेाक: शतं परानभिपश्यैव देवं ब्रह्माऽचरद् दुश्चरं यत् तपोऽग्रम् । विहाय रागं मनसश्चापि विष्ठां ततोऽ भवत् परमेष्ठी स मुक्ताविति । यो हि त्वरया साधयेत् स मन्दं सुखमाप्नुयात् । यो ह्यत्वरया स महत्'' इति श्रुतेर्गृहिभ्यो यतीनां तेभ्यो देवानामत्वरया सि€: । बहुकालसाधनाद् बहुकर्माधिकारमात्रस्य दुर्बलत्वात् ।। ७ ।। नचाऽविकारेण कथनादशेातोऽपि योग्या ज्ञानिनो भवन्तीत्यास्थानचत्वरादिाु स्थित्वैव प्रकथनीयम् । नह्येवं त्वरमाणे सि€र्भवति । अयोग्यानामपि श्रवणप्रसङ्गात् । तस्माद् विचार्य योग्यानामेवात्वरयैव कथित्वा सि€र्भवति । ''त्यक्तवा त्वरां ब्रह्मविद्यां वदेत जनाय योग्याय सदैव विद्वान्'' इति श्रुते: । ''मा न: स्तेनेभ्य:'' इत्यादेश्च ।। ८ ।। नच विरोधाभावात् साधनानुष्ठानजन्मन्येवापरोक्षज्ञानं मुक्तिश्चेति नियम: । प्रतिबन्धे सति तŽारासेनात्वरयैव सि€युपपत्ते: । ''यद्यारब्धं कर्म

निबन्धकं स्यात् प्रेत्यैव पश्येद् योगमेवान्ववेक्ष्य'' इत्यादिश्रुते: । ''अनेकजन्मसंसि€स्तता ेयाति परमां गतिम्'' इति च भगवद्वचनम् ।। ९ ।। १० ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीयोऽध्याय: ।।

नच श्रवणाद्यनावृत्त्याऽपरोक्षज्ञानोदये सर्वेाां सुशक्यत्वमिति गुण: । महाफलत्वात् सर्वेाामशक्यताया एवोपपŽीत्वात् । अन्यथा सर्वसुशकस्यैव साधनतया सर्वेाां मोक्षापत्ते: ।। १ ।। नच शश्-वदतिप्रसि€त्वादात्मशब्दोदितं स्वामित्वं न नित्यश उपास्यम् । अन्येभ्योऽधिकफलत्वेन सविशेात्वादात्मत्वस्य ।। २ ।। तर्हि विशेावत्त्वादेव प्रतीकमपीश्-वर इत्युपास्यमिति च नास्ति । यत्र सन्धिरुपपत्तिर्विद्यते तस्यैव ग्राह्यत्वात् । अन्यस्येशत्वग्रहणस्य मिथ्याज्ञानत्वादेवानुपपत्ते: ।। ३ ।। नच प्रतिदिनं विविधगुणन्यासेन भगवत्प्रीत्युपपत्तेर्न ब्रह्मतादृयिनियम इति वाच्यम् । अशेागुणान्तर्भावेन तस्यैवाधिकसाधनत्वात् ।। ४ ।। नच विविधस्थानेवादित्यानां चरणाद् विण्वङ्गेवादित्यादिमतिनियमो नास्तीति वाच्यम् । तत्कृतावेव कृत्यस्याऽप्तत्वादादित्यादीनाम् ।। ५ ।। नच ज्ञानस्य सम्यक् तद्विायत्वमात्रेण पूर्तेरासनादिना न कार्यमिति वाच्यम् । आसनादिना निश्-चलत्वादिविशेाकार्योपपत्ते: ।। ६ ।। नचान्यस्यापि साधनस्य कर्तुं शक्यत्वाŽा यावन्मुक्ति ध्यानं कार्यमिति वाच्यम् । ध्यानं विनाऽपरोक्षज्ञानाख्यविशेाकार्यानुपपत्ते: ।। ७ ।। नच ज्ञानोदयेऽशेाकर्मक्षये कृतकृत्यत्वात् तदैव मुक्ति:, न चेत्, कर्माक्षय इति वाच्यम् । प्रारब्धस्यैव कृतस्य यावद्भेागं संस्थिते: । ''कर्माणि क्षपयेद् विणुरप्रारब्धानि विद्यया । प्रारब्धानि तु भेागेन क्षपयन् स्वपदं नयेत्'' इति वचनाच्च ।। ८ ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य प्रथम: पाद: ।।

नच ''वाक् पूर्वŽं पं मन उत्तरŽं पम्'',''मन: पूर्वŽं पं वागुत्तरŽं पम्'' इत्युक्तेर्व्यामिश्रत्वादनिर्णीतिरेव । ''वाक् पूर्वŽं पं मन उत्तरŽं पम्'' इति वाच: पूर्ववर्णदेवतात्वनिर्देशमात्रेण ''मन: पूर्वŽं पम्'' इत्यनेन साम्यम् । मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरति'' इति युक्तितो विशेाो मन:पूर्वकत्वस्यैव श्रुत इति प्राधान्यं मनस एवेति हि ज्ञायते । ''सृयौ च विलये चैव सदा पूर्वप्रवर्तने । नियन्तृत्वे च वचसो मनोऽधीश: शिवो हि तत्'' इति श्रुतेश्-च ।। १ ।। नच मन:पूर्वकत्वनियमादशेाद्-यव्यापाराणां तस्य प्राणादनूनता । ''इन्द्रियस्थै: स्वŽ पैस्तु ज्ञानानि जनयत्यसौ । मनस्थेन विशेाण कार्मै: कर्मकृदेव च । पृथक् स्थितेन Ž पेण जीवं धारयति प्रभु: । जीवस्थितेन Ž पेण वेदयत्यहमित्यपि । प्राण एको वशी नित्यं बाह्यान्त:करणेश्-वर: । तान्येतान्यवशान्येव तथाऽपि कृपयैव स: । पृथक्छक्तोऽपि तद्वैस्तु स्वŽ पैस्तद्वकार्यकृत् । तस्येशो भगवान् विणुरेवमेा यथाऽन्यग:'' इत्यादिश्रउते: प्राणस्यैवाऽढ्यतावगमात् । २ ।। ''सोऽध्यक्षे'' इत्यस्याप्येवमेवाऽशङ्का परिहारश्-च । श्रुतिबाहुल्यमेवाऽशङ्कायां परिहारे च विशेाहेतु: ।। ३ ।। नच भूतानामुत्पत्तिक्रमवैपरीत्येन लयोक्तेर्मुक्तिलययोर्विशेाभावाच्चैकस्मिŽंव भूते सर्वेाां लयोऽर्थत: क्लृप्त इति वाच्यम् । तत्तद्भूतोद्भवत्वात् तत्तद्देवानां तत्समानां च विशेावचनाभावे स्वसमानलयस्थान एव लयोपपत्ते: । विशेाश्रुतेश्-च ।। ४ ।। ५ ।। नच प्रकृतेरसंसारादिनेशेनाप्यन्यथाकतर्ुमशक्यत्वेन सुदृढत्वात् सर्वसाम्यमेवेश्-वरेण, न चेत् संसारित्वमिति युक्तम् । ईश्वरस्य महामहिमत्वात् । नित्यसंसारित्वस्य नित्यतदगुग्रहेणैवोपपत्ते: । ''सदाऽनित्यतयाऽनित्यं नित्यं नित्यात्मना यत: । नित्ययैव स्वशक्तयेशो नियामयति नित्यदा'',''द्रव्यं कर्म च कालश्-च स्वभावश्-चेतना धृति: । प्रकृति: पुरुाश्-चैव न सन्ति यदुपेक्षया'' इत्यादिश्रुतेश्-च ।। ६ ।। नचान्यदेवादीनां प्राणाधीनत्वात् तत्प्राप्तिनियमात् परप्राप्तिर्नास्त्येव । प्राणं प्राप्य परं देवास्तदन्ये चैव तद्वता: । प्राप्नुवन्ति परं देवं वसन्ति च यथासुखम्'' इति विशेाश्रुते: ।। ७ ।। कृतार्थत्वेनैव विशेाोपपत्ते: । ''अपूर्णतादिभावो वा दु:खं वा नास्ति किञ्चन । मुक्तस्य पारतन्त्र्ेऽपि तारतम्येऽप्यत: सुखी'' इति च श्रुति: ।। ८ ।। नच प्रारब्धकर्मशे-ात्वादुत्क्रान्तावविशेाो ज्ञानिन: । ज्ञानोदयानन्तरं सर्वदा ज्ञानफलस्यानुप्रवृत्ते: । ''प्रारब्धकर्मशेास्तु विरजातरणावधि: । स्वोदयात् फलदं ज्ञानमादेहंकर्म वाऽऽरवे: । तथाऽपि प्रकृतेर्बन्धो ब्रह्मणा सह भिद्यते'' इति हि श्रुति: । ''शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान् कामान् समश्-नुते'' ''स तेजसि सूर्ये सम्पŽेा यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं हैव स पाप्मना विनिर्मुक्त:'' ''स प्राप्नोति विरजां नदीं तत् सुकृतदुकृते विधूनुते'',''ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे'' इति च । ''अन्यथा

भावनियमोऽनृतता कार्यकारणे'' इति च ।। ९ ।। नच कृयादिलौकिकसाधनस्य फलस्मरणानपेक्षत्वात् स्वर्गमोक्षयोरपि तथात्वमिति वाच्यम् । तस्मात् स्मरेत् सदा निश्चितत्वेन विद्वान्'' इति श्रुतेस्तत्तदनुसार्यनुवृत्तेर्लौकिकवैदिकयो: साम्यात् अतोऽत्र फलानुस्मरणं लवनादिकृयनुवृत्तिवद् द्रयव्यम् । वचनप्रामाण्यात् ।। १० ।।

।। इति श्रीमदान्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीय: पाद: ।।

नच तत्रतत्र मार्गस्यान्यथोक्तेरधिकारिभेदेन पृथक् पृथङ् मार्ग: सुक्रमोपपत्तेरिति वाच्यम् । ''सर्वे वा एत उत्क्रामन्ति तेऽर्चि-ामेवाभियन्ति ततो वायुमतोऽह: पूर्वपक्षमित्येव एव ब्रह्मपथ: । द्वे सृती अणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।

ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति यदन्तरा पितरं मातरं च'' इति विशोश्रुतितो ज्ञानिनामेकमार्गस्यैव प्राप्ते: । ''ए एव ब्रह्मपथ:'' इत्यवधारणविरोधादन्यथा । एजदिति वैदिकानुष्ठानवत उक्तेर्नाधोगतिविरोध: । ''पुनरावर्तिनो ये तु तेाां धूमपथो ध्रुव: । अन्ये-ाामचिर्रादिश्च तद्भेदो मध्यसंस्थिति: । धूमार्चिरादिदेवेभ्य: प्राप्यानुज्ञां तु मध्यगा: । विहृत्य स्वेयदेशेाु तदूर्ध्वं यान्ति चाधरम् । अत्यल्पानामविज्ञाताऽप्यनुज्ञावर्तिनां भवेत् । पुंद्वारेण स्वदृयया वा यथायोग्यं विमुच्यताम् । अतो न मार्गभेदोऽस्ति नहि मार्गोऽत्र सम्भव: । प्रेतत्वं वाऽधरो मार्ग: पापजत्वाद् द्वयो: पृथक्'' इति स्मृतेश्च ।। १-४ ।। नच ''सोमादग्निमग्नेरिन्द्रम्'' इति सोमादग्नेरवरस्यापि प्राप्ते: प्रधानवायोरप्यवरोऽन्य: प्राप्योऽस्त्विति वाच्यम् । उत्तमत्वात् तस्यैव ब्रह्मप्रापयितृत्वशक्ते: । ''वायुरेव ब्रह्म गमयति तस्य हैाा शक्ति: । नह्यन्यो ब्रह्म गमयति प्रियो ह्येनद् गमयति नह्यन्य: प्रियो ब्राह्मण:'' इति श्रुते: । मागर्े त्ववरस्यापि यथामार्गं पश्चात् प्राप्तिर्भवति लोकवत् । नहि राजानं य:कश्चित् प्रापयति क्लृप्तमतिप्रियं चातिहाय ।। ५ ।। नच चतुर्मुखस्य मुक्तिपर्यन्तं सन्ततत्वनियमाद् बन्धस्य तावद् भगवत्प्राप्तिर्नास्तीति नियम: । ''यान्ति देवं परं केचित् पूर्वं केचिल्लये विभुम् । योग्यतातारतम्येन विशोाऽयमपीयते'' इति श्रुतेस्तथा प्राप्तत्वात् । नच परब्रह्मण एव ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वेन प्रथमप्राप्तत्वादपोहायुक्तेस्तस्यैव प्राप्तिनियम: । ''यान्ति देवं परं केचित्'' इति प्रमाणप्राप्तत्वादेव । नच परप्राप्तिर्यस्याभीया तस्य तत्प्राप्तिरिति नियम: । ''क्रमानुरागी भगवान् क्रमात् पुम्भिरवाप्यते ।अत: क्रमात् समृ€ तु ज्ञाने ब्रह्मालये नरै: । प्राप्यते नियमेनैव कैश्चिदेवाऽप्यते मृतौ'' इति भगवत: क्रमानुरागित्वश्रुते: । नच बहुधा श्रुतेर्यथासौकयर्ं चतुर्मुखस्य परस्य वा प्राप्तिरिति वाच्यम् । श्रुत्युक्तानुवृत्तेरेव न्याय्यत्वात् । ''सप्रतीकाश्चतुर्मुखमप्रतीका: परममु हैते गच्छन्त्यागच्छन्ति च चतुर्मुखात् परमं परमाच्चतुर्मुखं यावद्विलयमथ सह चतुर्मुखेन विमुच्यन्त आनन्दीभवन्ति'' इति हि श्रुति: । अन्तर्भेदाधिकरणत्वात् समुदायोक्ति: ।। ६ ।।

।। इति श्रीमदान्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य तृतीय: पाद: ।।

नच ''एतं सेतुं तीर्त्वा'' इत्यत्रातिक्रमोक्तेर्मुक्तो ब्रह्म तीर्त्वा गच्छति । तरतीति सामान्यž पप्रतीते: । ब्रह्म तीर्त्वेदं गच्छतीति विशोाानुक्ते: । 'इमां घोरामशिवां नदीं तीर्त्वा ब्रह्म सम्पद्यते'' इति विशोाोक्तेश्चैतं सेतुं प्रत्यन्यं तीर्त्वेत्यर्थोपपत्ते: ।। १ ।। नच कृतिमत्त्वादमुक्त एवोच्यते ''स तत्र पर्येति'' इत्यादौ । 'स्वेन ž पेणाभिनिपद्यते'' इति मुक्तस्य सयं प्रतिभातत्वाच्छ्रुतौ । ''स तत्र पर्येति'' इति श्रुत्यैक्यप्रतीतेश्च । एवम्भूतस्यापि प्रकरणत्वं परिकल्प्य श्रुतिबाधाङ्गीकारे सा श्रुतिरप्येवं विभज्य किं न योजयितुं शक्येति श्रुतेरेवाभावप्रसङ्ग: । ''सत्यं ज्ञानम्'' इत्यादावपि सत्यमित्यस्याŽामित्यनेनान्वय इत्यादिप्रसङ्गात् ।। २ ।। नच परञ्ज्योति:शब्देनाऽदित्यज्योतिरङ्गीकारे ''स तेजसि सूर्ये सम्पŽो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं हैव स पाप्मना विनिर्मुक्त:'' इत्यादिनैकार्थतेति प्रयोजनम् । ''अथ किमुच्यते परञ्ज्योतिरित्यात्मैव परञ्ज्योति: स हि परमो द्योतते जीवाच्चाजीवाच्च तस्मादाहु: परञ्ज्योतिरिति तमो जीवोऽभिसम्पद्य स्वेन ž पेणाभिनिपद्यते'' इति तस्यैव परञ्ज्योतिष्ट्वोक्ते: । सावकाशश्रुतेर्निरवकाशश्रुतेरेवातिबलवत्त्वात् ।। ३ ।। नच परमगतित्वादीश्वराभुक्ता अपि भोगा मुक्तौ भवन्ति, ईश्वरस्य स्वत एव पूर्णानन्दत्वादभोगस्यापि सम्भवादिति वाच्यम् । ''पूर्णानन्द: पूर्णभुक् पूर्णकर्ता पूर्णज्ञान: पूर्णभा: पूर्णशक्ति: । आश्चर्यत्वाद् भगवान् वासुदेवो विरु€शक्तिर्नच दोासृगीश:'' इत्याश्चर्यतयैव ब्रह्मण उभयोक्ते: सावकाशोपपत्तिमात्रार्Žिरवकाशश्रुतियुक्तोपपत्तेरेव बलवत्त्वात् ।। ४ ।। नच पारंगतत्वान्मुक्तस्य चिन्मात्रदेहोऽपि नास्तीति वाच्यम् । अकृत्रिमत्वात् तस्य देहस्यानपगमनात् । ''अथ विमुक्तस्य चिन्मात्र एव देहो भवति चिन्मात्राणि करणानि

तैरीशानुगृहीतैर्भोगान् भुङ्क्ते'' इति श्रुते: ।। ५ ।। नच भगवदोकस्थितत्वान्मुक्तस्य तस्याप्योकस्त्वसाम्येन तत्तदुपायसाध्य भोगसाधनत्वं वाच्यम् । निर्दोत्वात् तदोकसो मुक्तस्य च

""ôĪSóŸĪĪzṢùṛĪ" <ŪtĪĪĪṬt™ĪṬEuĪĪĪṬôĪĪœṢúsĪĪṢĪĪuĪṢ: ** 6 ** ĪZĪ ĪœúOĪḶḍþOĪtĪṛĪĪzùô™Ī œúĪ`ĪOĪḶḍþOĪtĪô™ĪṢṛĪ ôṛĪĪŒĪ˜ĪĪ +ŪĪ FòzùĪŪZĪzùÕ®ĪtĪṢ * ŪĪzùĪGHĪtṛĪĪzṢùṛĪ ˜ĪṬEuĪô™ĪṢ®›ṛĪœúô™Ī tĪwĪôyĪĪĪĪṭ ZĪ ˜ĪṬEuĪĪtĪœúĪsĪĪṭ œúĪ`ĪzùĪṢĪṛĪzṃù zùĪṢĪĪôĪ˜—ĪṛĪĪzṃù ™ĪyĪĪ™ĪĪṢO™Ī˜ĪṢṛĪ ôṛĪÕFòĪœúĪṢĪĪuĪṢ: * ""˜ĪṬEuĪĪĪĪṭ ĪtĪ™ĪĪṢ zṢùṛĪĪ zṢùṛĪĪĪĪṭ ZĪ ĪḶ`ĪĪĪŪtĪ: * tĪô™Ī ŪṛĪsĪṬĪÊZĪGhṛĪṢztù ĪĪœúĪṛĪ™ĪĀ ŪṛĪĪ®™ĪŪtĪ" <ŪtĪ ZĪ ĪĪṬŪtĪ: ** 7 ** ĪZĪ zṢùḍþĪ—ĪĪṛĪṢ tĪtFòĪ™ĪÊzṬù:LĪĪŪzùôtĪzù—ĪĪṛĪṢ —ĪĪṢOĪĪôĪ˜—ĪṛĪ <ŪtĪ zùĪṢĪ: * ""zṢùḍþĪ —ĪĪṛĪĪ[Ī —ĪĪṛĪĪ[Ī ŪĪ—ĪĪGHOĪtṛĪṭ ZĪ zṬù:ŪLĪtĪĪ˜Īṃ * ™ĪĪt™Ī˜ĪṬEuĪĪ ĪĪṢ—Ī™Īṭ ZĪ ˜ĪṬEuĪĪĪĪṭ ṛĪŪ®ĪtĪĪ ™ĪtĪ:" <ŪtĪ ĪĪṬt™ĪGhṛĪ ŪṛĪ®ĪṢĪIZò ĪṢ: ** 8 ** ĪZĪ ôĪSóŸĪĪzṢùṛĪ ôĪ˜ĪôtĪôĪ˜—ĪṛĪĪtĪ ôĪḶ- ™Ī™ĪĪŪzùôĪ˜ĪôtĪFòĪ™ĪÊôĪ˜—ĪṛĪ: * ""ṛ™ĪĪĪĪœúĪṢ `ĪOĪtĪĪṢ ŪṛĪ- sĪĪṢ˜ĪṬÊEuĪĪĪĪṭ tĪṬ ôṛĪ—ĪĪṢOĪOĪ: * ĪŪḍþ ôṛĪsĪĀ ®ĪṬ€ù˜ĪŪĪ ṛĪŪ¹þFòĪ™ĪÊFòœṭú —ĪṛĪṢtĪṃ

। अयोग्याशक्तितश्चैव नाधिकानन्दसम्भव: । नहि कश्चित् सुशक्तोऽपि चकाराचेतनं चितिम् । नच कामस्तथा भूयात् तत: स्यात् सत्यकामता'' इति श्रुत्या विशोक्लृप्तेरेव । ''मुक्तानां न जगद्यत्नस्तथाऽपि विबुधा: सदा । मुक्तानां तु नियन्तारस्तोां ब्रह्माऽस्य वै हरि:'' इति च विशोक्लृप्ति: ।। ९ ।। नच वशित्वान्मुक्तस्यापि वृ€: । कृतकृत्यत्वेन नि:श्रमत्वादुपासनादाव भ्यासपाटवाŽदोत्वात् स्नेहाधिक्याच्च तस्यैव परमसुखŽ पत्वेन फलŽ पत्वात् । ''अभ्यासपाटवात् स्नेहादश्रमत्वादुपासना । भक्तिश्चच सुखŽ पैव मुक्तानां नतु साधनम्'' इति च श्रुति: ।। १० ।। नचानन्तरत्वात् कालस्य त्रयोदशीपञ्चदशीवत् (कदाचित्) समस्तस्यापि सम्भवान्मुक्तस्यापि पुनरावृत्त्याशङ्कैति वाच्यम् । सत्यकामत्वादिमाहात्म्यात् । ''अशे- ाकामसत्यत्वान्मुक्तानामपुनर्भव: । यस्मात् स कामयेदेव नित्यमात्मापुनर्भवम्'' इति च श्रुति: ।। ११ ।। इत्यनन्तमहान्यायमीमांसापारवारिधे: । उत्तारणात्यशक्तयैव व्याकुलीभूतचेतसाम् ।। मन्दानामुपकाराय महतां चोच्छ्रितात्मनाम् । तद्विशोपरिज्ञानप्रदीप्तार्कामचेतसाम् ।। विशोगाढे मनसि नितरां चोपकारक: । न्यायप्लवो मयाऽकारि सङ्क्षेपात् प्रमिताक्षरै: । विस्तरोऽप्ययमेव स्यात् तद्विशोातिवेदिनाम् । व्याख्यानुव्याख्ययोरेव विस्तरो यदुदीरित: । अनल्पचेतसां पुंसामलं विज्ञानसि€ये । तŽयायो€रणेऽशक्ता अपि ह्येतेन सुस्थिरम् । न्यायानुगं मन: कुर्युरतिसङ्ग्रहलालसा: । को नामाशे- ाविद्योरुसागरोन्मथनो€तम् ।। साक्षाद् विद्याधिराजेन न्यायामृतमनुत्तमम् । अशोतोऽधिगच्छेत वन्द्यो वृन्दारकोऽपि सन् ।। एवं सुदुर्लभेऽप्य€ा महान्यायपरामृते । केचनाधिक्रियन्ते च तत्प्रसादानुरञ्जिता: । ब्रह्माद्या अमृते यद्वत् सागरोन्यथनो€ते । अहं तु तत्प्रसादैकमहासदबलो€त: ।। न्यायामृतार्णवमिममवगाह्य विभज्य च । सङ्क्षेपविस्तराभ्यां च चकार व्याकृतिं कृतिम् ।। तत्प्रसादमृते कस्य शक्ति: संसारसागरे । मग्नस्य चेतनस्य स्यात् तत्कृतानुकृतौ क्वचित् ।। नित्यानन्दामृतस्यन्दितत्कटाक्षैधितस्य तु । का नु शक्तिर्भवेŽीव तत: कोऽत्रातिविस्मय: ।। विद्याविद्ये सुखं दु:खमशक्ति: शक्तिरेवच । उत्पत्तिस्थितिनाशाश्च विशोाश्चापरेऽखिला: ।। चेतनाचेतनस्यास्य समस्तस्य यदिच्छया । स मम स्वकृतेनैव प्रीयतां पुरुोत्तम: ।। यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने Ž पाणि दिव्यान्यलं बट् तद् दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् । वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थ: कृत: केशवे ।। नमोऽब्जभवभूर्यक्षपुरस्सरसुराश्रय

। नारायणारणं मह्यं मापते प्रेयसां प्रिय ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे चतुर्थोऽध्यायः ।।
